MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE RIJNWAARDEN

INHOUDSOPGAVE

		Blz.
1.	INLEIDING	3
2.	BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK	6
3.	INFRASTRUCTUUR	10
4.	NEDERZETTINGSSTRUCTUUR	10
4.1.	Algemeen	
4.2.	Functionele ontwikkelingen - periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940	
4.3.	Stedebouwkundige structuur: - Lobith - Spijk - Herwen - Aerdt - Tolkamer - Pannerden - Verspreide bebouwing	
4.4.	Ontwikkelingen na 1940	
4.5.	Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	
4.6.	Typologie uitbreidingen gemeente Rijnwaarden 1850-1940	
4.7.	Bijzondere gebieden	
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR		26

1. INLEIDING

De Liemerse gemeente Rijnwaarden bevindt zich in het inventarisatiegebied Midden-Gelderland en heeft een oppervlakte van 4.482 hectare. In 1985 is deze gemeente ontstaan na samenvoeging van de gemeenten Pannerden en Herwen en Aerdt. Eerder zijn de Gelderse Waard en de Kleine Geldersewaard (voorheen gemeente Zevenaar) aan Herwen en Aerdt toegevoegd.
De noordgrens van de gemeente Rijnwaarden valt voor een belangrijk deel samen met de Oude Rijn. De zuid-, resp. westgrens van de gemeente wordt bepaald door de Rijn, het Bijlands Kanaal en het Pannerdens Kanaal. De gemeente Rijnwaarden bestaat uit de hoofdkern Lobith en de kernen Spijk, Herwen, Aerdt, Pannerden en Tolkamer (zie afbeelding 1). Buurgemeenten van de gemeente Rijnwaarden zijn Zevenaar en Duiven; ten westen van de Rijn, het Bijlands Kanaal en het Pannerdens Kanaal liggen de gemeenten Millingen aan de Rijn en Bemmel. De oostgrens van de gemeente Rijnwaarden valt samen met de grens met Duitsland. De Rijn en zijn vertakkingen hebben het dagelijks leven in de gemeente Rijnwaarden tot diep in de 20e eeuw beïnvloed.

De baksteenfabricage heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van midden 19-eeuwse agrarische gemeenten tot geïndustrialiseerde plattelandsgemeenten. Rijnwaarden schaarde zich onder de voor de baksteenfabricage belangrijkste gemeenten in Nederland. Ondanks de ligging aan de Rijn kwam de gemeente geïsoleerd te liggen. Deze ontwikkeling vond plaats in de 20e eeuw, toen niet meer het water, maar vervoer over land bepalend werd voor het in stand houden van de contacten.

De oriëntatie op Duitsland is groter dan op Nederland. In perioden van laagconjunctuur in de baksteenfabricage werd het forensisme en de seizoensmigratie op Duitsland belangrijk. Tussen 1850 en 1940 verdubbelde het bevolkingsaantal van 3.212 naar 7.183, waarvan verreweg het overgrote deel in de voormalige gemeente Herwen en Aerdt woonachtig was.

Op 1 januari 1989 telde de gemeente Rijnwaarden 10.253 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Rijnwaarden omstreeks 1867

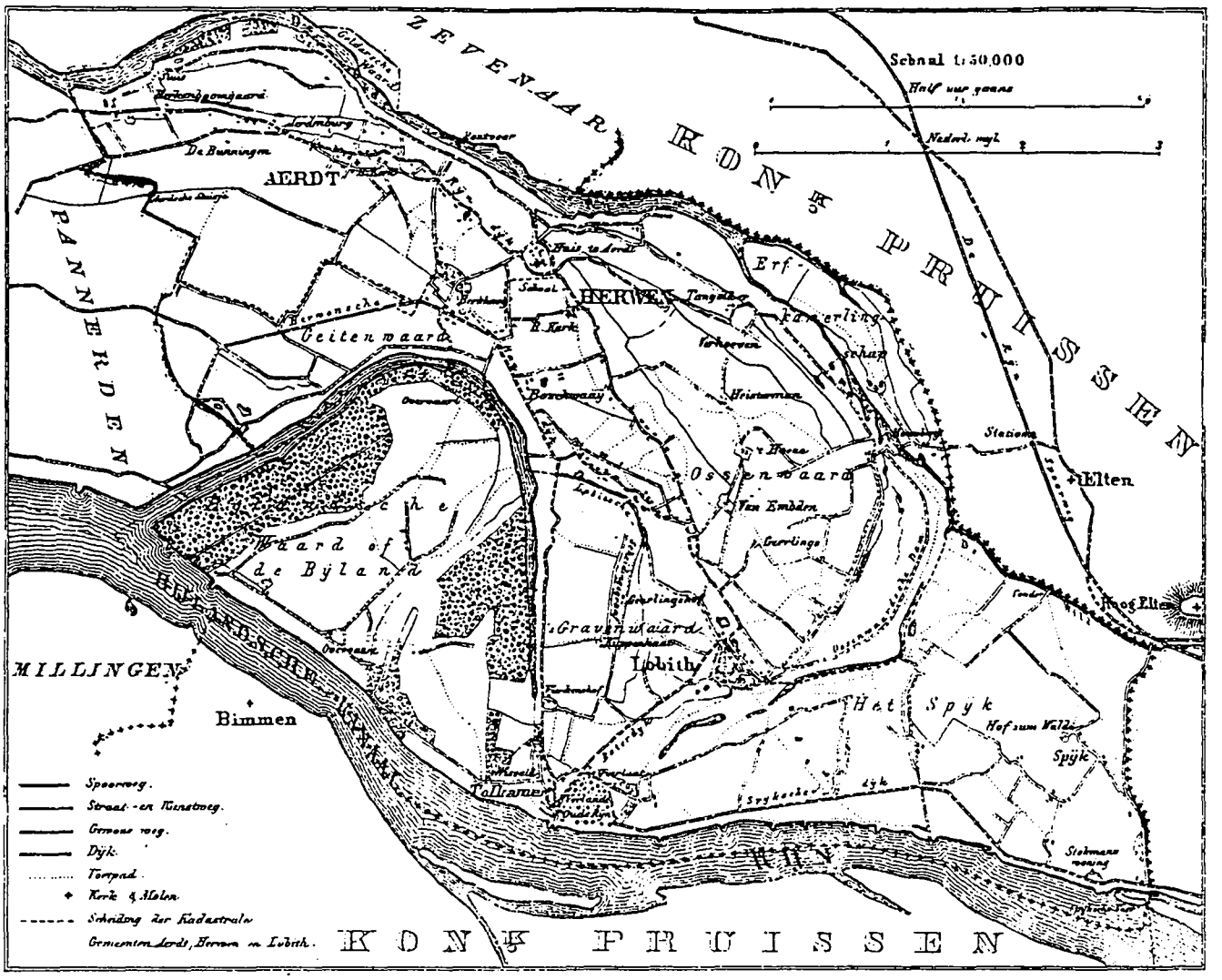
Schaal 1:50.000
Half uur gaans
Nederl. mijl
ZEVENAAR
KONINKRIJK PRUISSEN
AERDT
PANNERDEN
HERWEN
Geitenwaard
Erf
Karterling
Ossenwaard
Elten
Waard of de Bylandt
Gravenwaard
Lobith
MILLINGEN
Bimmen
Tolkamer
Het Spyk
Spijk
Stationsweg
Spoorweg.
Straat- en Kunstweg.
Gemeene weg.
Dijk.
Voetpad.
Kerk & Molen.
Scheiding der Kadastrale
Gemeenten Aerdt, Herwen en Lobith.
KONINKRIJK PRUISSEN

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

De bodemgesteldheid, het grondgebruik en de ontwikkeling van de nederzettingen in de gemeente Rijnwaarden zijn in belangrijke mate bepaald door het meanderen van de Rijn en diens aftakkingen (Waal, Oude Rijn). Reeds in de Saale-ijstijd zocht de Rijn zijn weg naar het westen. Tot in de 19e eeuw heeft de Rijn zich regelmatig gesplitst in grotere en kleinere - veelal verzande - rivierarmen.
De Waal is de belangrijkste aftakking van de Rijn. Omstreeks het begin van onze jaartelling tot de Late Middeleeuwen bevond de splitsing zich ongeveer op de Bieland, in de 17e eeuw bij Schenkenschans (ten zuiden van Tolkamer op Duits grondgebied). De Waal voert sinds de 6e, 7e eeuw meer water af dan de Rijn.
Zowel Waal als Rijn meanderden (zie afbeelding 2). In dit proces werden de eerder opgebouwde oeverwallen doorsneden, doorbroken of zelfs verwoest en elders opgebouwd. Vanaf de 1e eeuw na Chr. zijn pogingen ondernomen om het instromende rivierwater te beheersen. De grote rivieren hebben deze pogingen geregeld ondermijnd. In eerste instantie leidde bedijking tot hogere waterstanden en kwel, hetgeen de stevigheid van de dijken aantastte. Als gevolg van de meanderende Rijn werden plaatsen als Lobith, Aerdt en Herwen regelmatig in hun voortbestaan bedreigd. Omstreeks 1770 ging Herwen ten onder als gevolg van het opdringen van de Waal. De veiligheid van het omliggende gebied en het stroomafwaarts gelegen Utrecht en Holland, alsmede de positie van handelssteden als o.a. Arnhem, zijn belangrijke factoren geweest voor de aanleg van het Pannerdens Kanaal (omstreeks 1707), de kanalisatie van de Rijnsplitsing.
Het meanderen en overstromen is na 1707 blijven voortgaan. Een van de belangrijkste meanders lag bij Kasteel de Bijland. Na het graven van het Bijlands Kanaal (omstreeks 1776) en de aanleg van dijken en dammen is de Rijn enigszins in vaste banen geleid. Na de aanleg van het Bijlands Kanaal werd de Bijlandse Waard aan het grondgebied van de huidige gemeente Rijnwaarden toegevoegd. Daarmee werd in grote lijnen de loop van Rijn en Waal en het splitsingspunt van beide rivieren geconsolideerd.
In de afgelopen eeuwen zijn langs Waal en Rijn brede uiterwaarden ontstaan (zie afbeelding 3). Deze uiterwaarden zijn regelmatig overstroomd en bedekt met jonge rivierklei. Op de smalle oeverwal ligt klei en zand. Delen van de oeverwal zijn bedekt met zandige overslaggronden.
De vele smalle ruggen, ontstaan door bedijking en rivierverlegging en de daarmee gepaard gaande oeverwallenvorming, zijn karakteristiek voor de gemeente Rijnwaarden (zie afbeelding 4). Ten zuidoosten van Aerdt ligt een klein komgrondengebied temidden van het oeverwallengebied.

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op oeverwallen bedekt met zandige overslaggronden en uiterwaarden.
Op de oeverwallen zijn vooral tarwe en rogge geteeld. De regionale betekenis van de gemeente Rijnwaarden werd voor een belangrijk deel ontleend aan de baksteenfabricage in de uiterwaarden.

De oeverwal bevindt zich op ca. 11 meter boven N.A.P. en kenmerkt zich door hydrologisch ongunstige eigenschappen (hoge waterstanden, kwel). Het onderscheid tussen oeverwallen en uiterwaarden is gebaseerd op de hoogteligging. Het oeverwallengebied ligt 1 tot 2 meter hoger dan het gebied dat buiten de belangrijkste dijkring gelegen is. Dit hoogteverschil is met name in het zuiden groter geweest, doch door opslibbing verkleind. In het algemeen is binnen de huidige dijkring sprake van strokenverkaveling.

Met uitzondering van Spijk zijn alle nederzettingen in de gemeente Rijnwaarden gelokaliseerd op de overgang van oeverwal naar uiterwaarden. Bedoelde nederzettingen, inclusief Spijk, kenmerken zich door lineaire structuren, die voor oeverwal- en dijknederzettingen karakteristiek zijn. Op enkele plaatsen, zoals bij Spijk, zijn omvangrijke kunstmatige hoogten voor mens en vee opgeworpen. In de Pannerdense Waard, Ossenwaard, Kiefwaard en Spijk bevonden de oude boerderijen zich op terpen. Feitelijk kan niet van uiterwaarden gesproken worden in de gebruikelijke betekenis van het woord. Immers, nagenoeg de gehele gemeente Rijnwaarden, inclusief Spijk, ligt thans binnendijks.

Afbeelding 2
Hoofdlijnen in het meanderingsproces van de Rijn, die zich vanaf de Late Middeleeuwen in de omgeving van Lobith hebben voorgedaan.

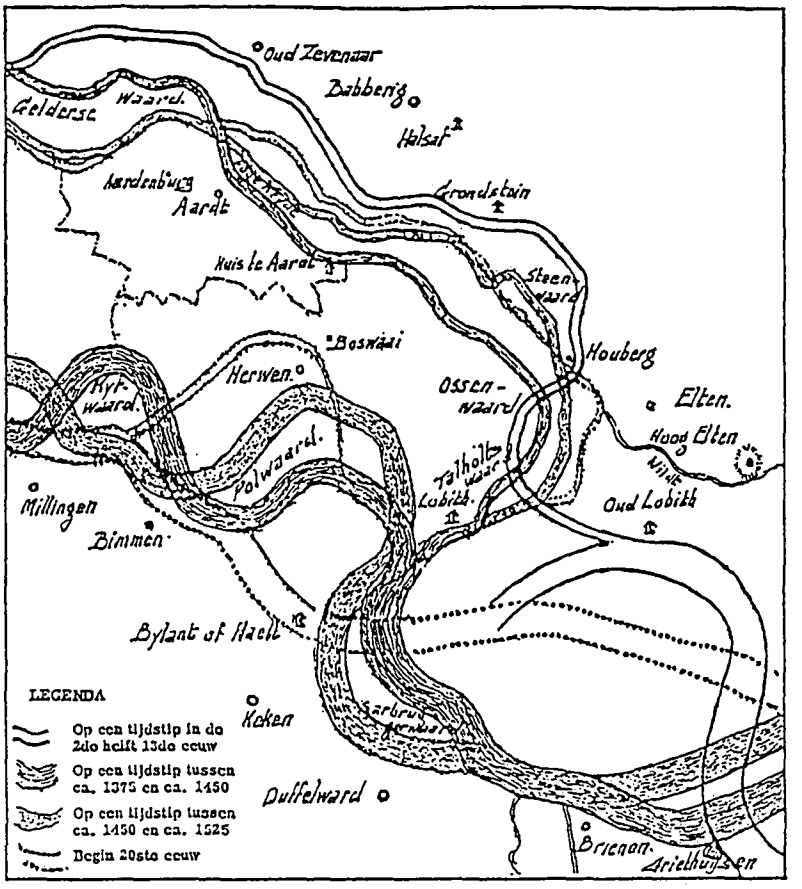

Drie oudere fasen in het rivierenverloop.

De wijzigingen in het verloop der rivieren zijn vroeger zo veelvuldig opgetreden, dat men zelfs, zo mogelijk over een tijdvak van tien jaren zich niet aan één kaart zou kunnen houden. Bij zo voortdurend optredende veranderingen en groot gebrek aan gegevens kan men dan ook slechts reconstructies geven van een situatie zouls deze in zekere fase kàn zijn geweest. Dit is geschied op grond van gegevens in het hoofdstuk Van stromen en stroomrechten van *L. J. Pons in De Liemers. Gedenkboek voor dr. J. H. van Heek; en van F. Gorissen in Kellen.*

Bron: A.G. van Dalen, 1971

Afbeelding 3
Geomorfologische kaart gemeente Rijnwaarden

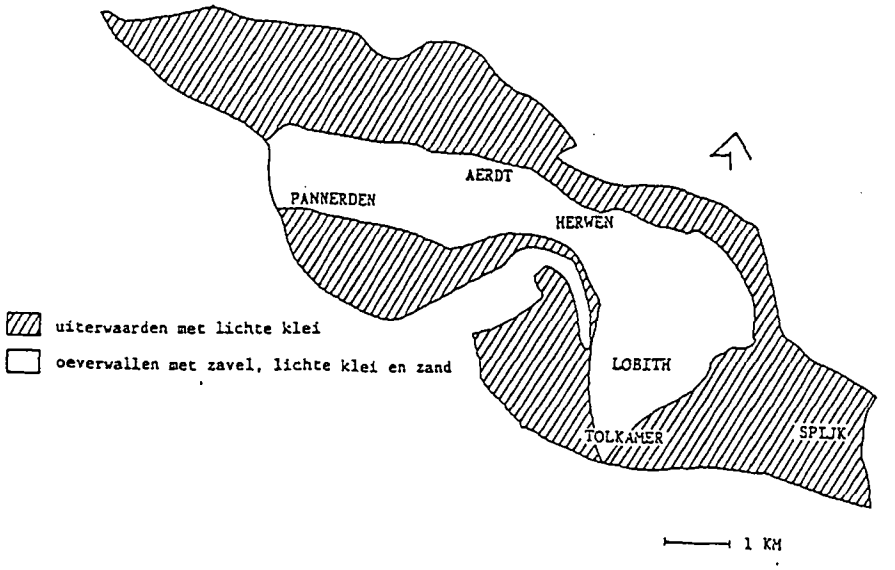

Afbeelding 4
Natuurlijke en kunstmatige hoogten
in de gemeente Rijnwaarden

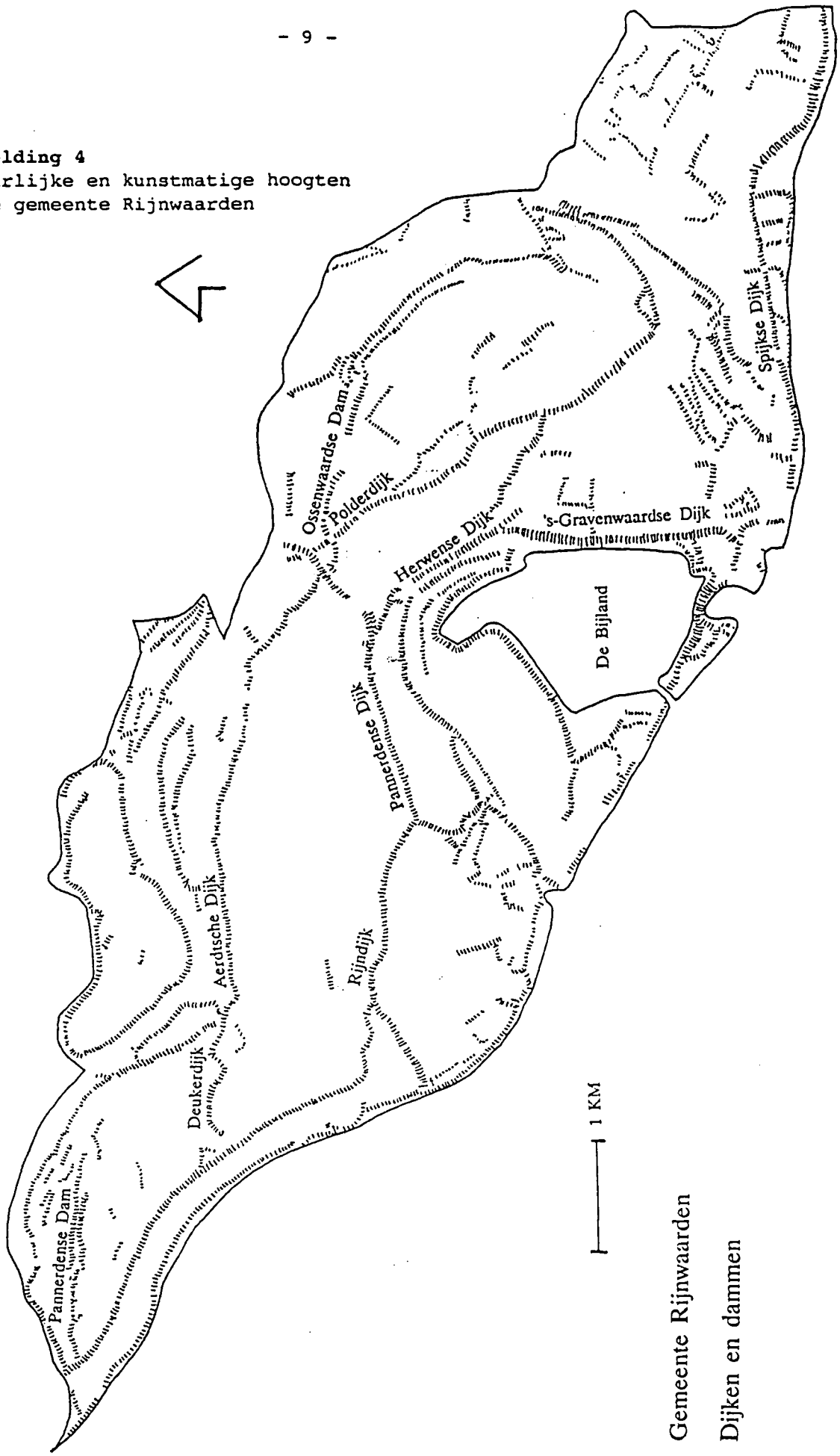

3. INFRASTRUCTUUR

Door het veelvuldig meanderen van de Rijn en zijn vertakkingen zijn op diverse plaatsen in de gemeente Rijnwaarden ruggen gevormd, waarop dijken zijn aangelegd. Als belangrijkste dijken en dammen zijn te noemen de Rijndijk, Pannerdense Dijk, Herwense Dijk, 's-Gravenwaardse Dijk, Spijkse Dijk, Polderdijk, Aerdtse Dijk, Deukerdijk, Pannerdense Dam en de Ossenwaardse Dam. Hierop bevinden zich de voornaamste, lokale wegen (zie afbeelding 5). Via bruggen zijn Elten (1876) en Zevenaar (1939) bereikbaar. De weg van Lobith naar Elten (Eltenseweg) is in 1876 aangelegd. Van regionale hoofdwegen is geen sprake. De hoofdverbinding tussen Arnhem en het Rijnland ging buiten Rijnwaarden om en was gelegen in de gemeenten Westervoort, Duiven en Zevenaar.

De Spijkse of Lobithse overlaat, die bij hoog water begon te werken en Rijnwater op de Oude IJssel bracht, werd nadat hij in 1809 was geopend in 1852 al weer gesloten. Dit hield verband met het versterken en verhogen van de dijken van Wesel tot de grens.
Via veren waren bereikbaar: Babberich/Zevenaar (Aerdtse Veer), Ooij, Zevenaar en Duiven (pontveer), Doornenburg, (voetveren en pontveer), Millingen aan de Rijn en Duitsland (voetveren). Het pontveer naar Doornenburg is nog in de vaart. Langs het Bijlands Kanaal, Pannerdens Kanaal en de Oude Rijn zijn geen havens aanwezig, maar wel talloze los- en laadplaatsen. In 1930 is bij Tolkamer een haven gegraven voor de baksteenfabricage en de scheepswerven.

De gemeente Rijnwaarden heeft geen (stoom)tramverbinding gekend. In 1880 werd in Lobith een omnibusdienst op Elten geopend. In 1920 werd de Lobithse Autobusdienst opgericht. Lobith werd aangedaan door stoomboten van diverse maatschappijen.

In 1913 werd vanuit Nijmegen stroom geleverd aan Pannerden en Herwen en Aerdt. Na de oprichting van de P.G.E.M. in 1915 werd het grondgebied van het huidige Rijnwaarden op het provinciale electriciteitsnet aangesloten.

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Aangenomen wordt dat de splitsing tussen Rijn en Waal reeds in de Romeinse tijd tussen Kleef en Herwen gelegen heeft. Na de Karolingische tijd raakte het gebied min of meer permanent geoccupeerd. De oudste schriftelijke vermelding (van Herwen en Spijk) dateert uit de 9e eeuw; Pannerden zou omstreeks 1000 vermeld zijn. In de 14e eeuw is sprake van Nieuw-Lobith, nadat als gevolg van het blijven verleggen van de Rijnloop, de bestaansbasis van Oud-Lobith was komen te vervallen. De tol op de grens tussen Kleef en Gelre is in de Late Middeleeuwen uitgegroeid tot een van de belangrijkste Gelderse tollen. De graven van Gelre hadden een groot deel van hun macht en vermogen mede te danken aan inkomsten van die tol.
Vanaf het einde van de 17e eeuw was sprake van verhoogde rivieractiviteit. Ongecontroleerde waterafvoer bracht overstromingsgevaar met zich mee voor grote delen van Gelderland, Pruisen, Utrecht en Holland.

Dit heeft geresulteerd in het aanleggen van het Pannerdens Kanaal (1707) deels in een verzande oude Rijnstrang, alsmede een nieuwe bandijk en het Bijlands Kanaal (1784).

Afbeelding 5
Gemeente Rijnwaarden,
belangrijkste wegen omstreeks 1940

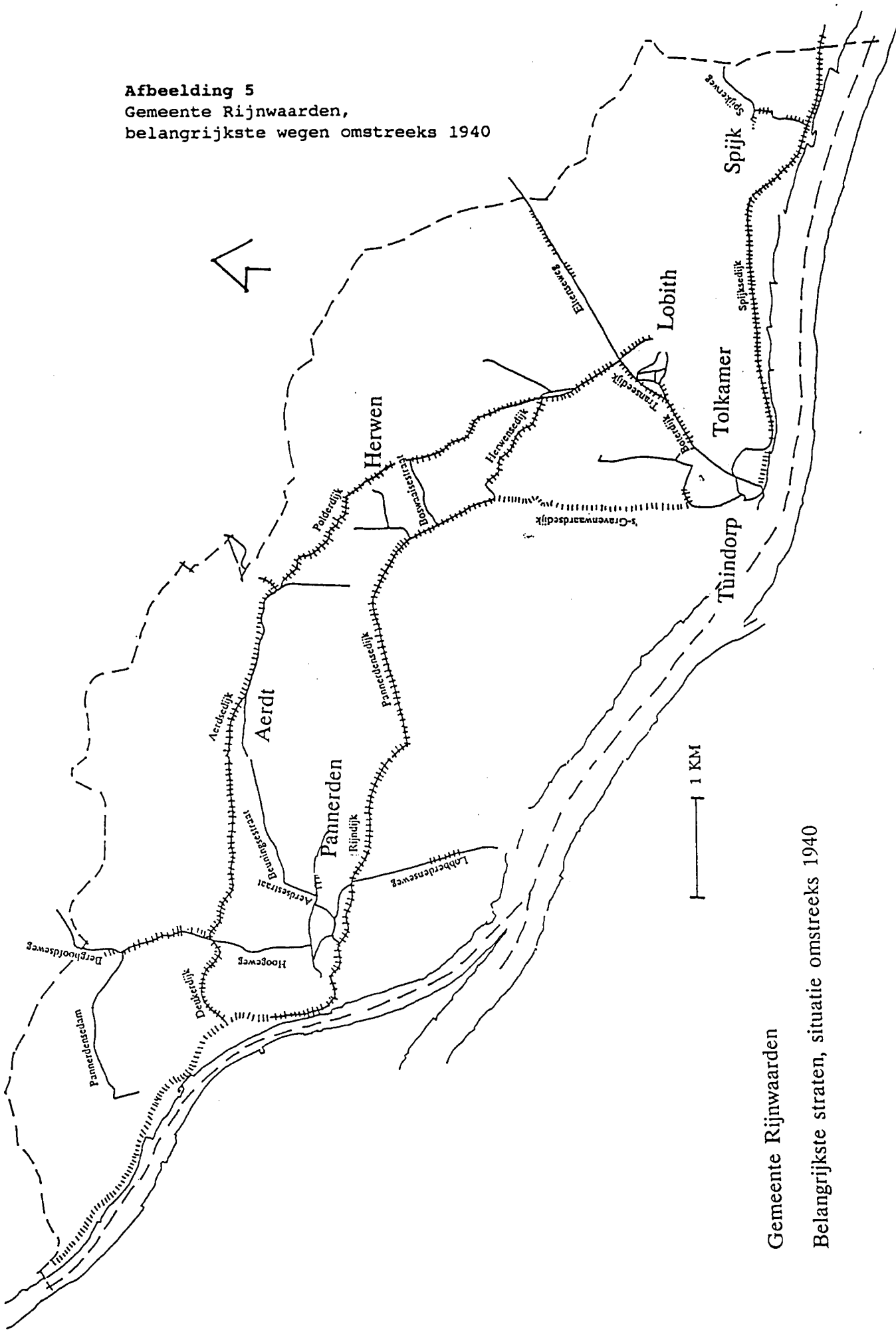

Gemeente Rijnwaarden

Belangrijkste straten, situatie omstreeks 1940

Afbeelding 6
Gemeente Rijnwaarden, rivieren, strangen en plassen

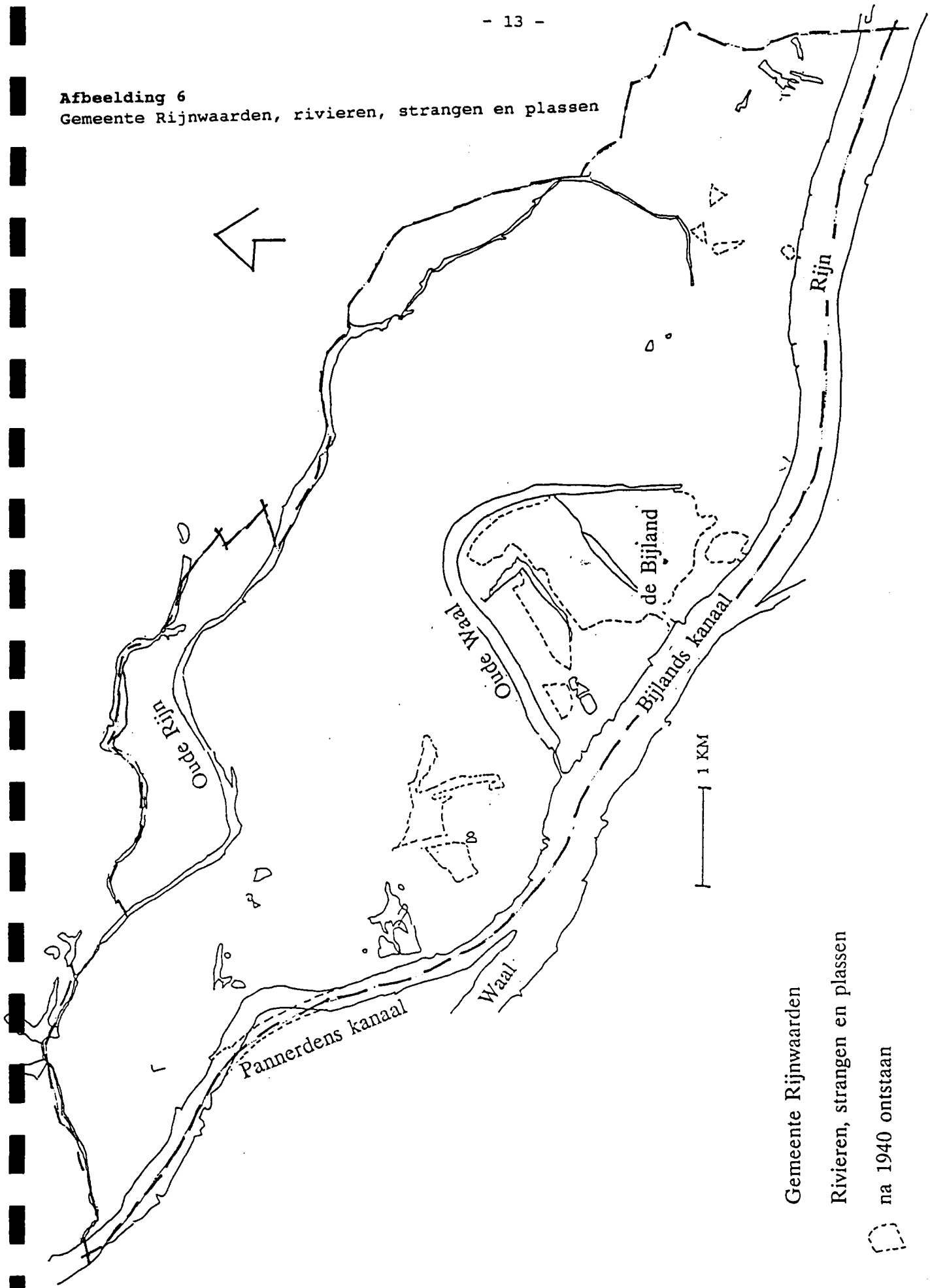

In 1707 kwam het Pannerdens Kanaal gereed. De verbinding met de Betuwe is dan afgesloten. Sindsdien wordt gesproken van 'het Gelders Eiland'. In 1711 brak de dijk tussen Lobith en Schenkenschans, waarna de Rijn min of meer rechtstreeks naar het Pannerdens Kanaal stroomde. Daarmee was de strategische positie van Schenkenschans beëindigd (zie afbeelding 6). In 1745 werd de dijk hersteld (Spijkse Dijk). De Waal meanderde toen al tussen Tolkamer en Millingen aan de Rijn. Rond 1770 heeft de Rijn zijn loop al verlegd tot Herwen, dat door de Rijn werd opgeslokt. Nieuw-Herwen werd enkele kilometers verderop in noord-oostelijke richting gebouwd.
De Oude Rijn fungeerde vanaf 1809 tot 1952 voor de waterberging via de Spijkse of Lobithse Overlaat, hetgeen geregeld voor wateroverlast zorgde in het Oude Rijngebied.

Na het graven van het Bijlandse Kanaal (1784) en de aanleg van dijken en dammen is de Waal enigszins in vaste banen geleid. Vanaf die tijd is de loop van beide grote rivieren en het splitsingspunt geconsolideerd, hetgeen voorwaarde is voor de economische ontwikkeling van het gebied, in het bijzonder de opkomst van de baksteenfabricage in de 19e eeuw. In 1775 bevond zich nabij Herwen een steenfabriek.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850
In 1808 werd melding gemaakt van de vestiging van 2 bierbouwerijen, een stijfselfabriek, 2 kaasmakerijen en een steenfabriek te Pannerden. In 1830 werd in Spijk een steenfabriek opgericht.
De grenswijzigingen in 1816 hebben de controle over het Rijnwater vanuit Nederland vergroot. Sinds 1817 behoren Lobith, Tolkamer en Spijk tot de Nederlandse gemeente Herwen en Aerdt. De schaarse bevolking hield zich bezig met landbouw. Rond Pannerden werd grind gewonnen. Een nieuwe steenfabriek bracht in 1847 het totaal aantal steenfabrieken in de gemeente Rijnwaarden op vier. Tachtig personen vonden er werk.

Periode 1850-1900
De baksteenfabricage verlichtte in de 2e helft van de 19e eeuw de druk op de vele kleine landbouwbedrijven, waar een overschot aan arbeidskrachten werd aangetroffen. In 1875 is het aantal steenfabrieken opgelopen tot 9, met in totaal ca. 265 werknemers. De stenen werden getransporteerd via de waterwegen. Rond 1885 zakte de baksteenafzet tijdelijk in. Aan het eind van de 19e eeuw trok de baksteenfabricage weer aan. In 1900 werkten zo'n 550 personen in de 12 steenfabrieken, waarvan er 10 in de gemeente Herwen en Aerdt stonden.
Op ambachtelijk niveau zijn leerlooiers, hoepelmakers, mandenmakers, zeilmakers en klompenmakers te vermelden. Rond Pannerden was de kiezelwasserij van belang.
Fruit werd verwerkt in de in 1856 opgerichte appelsiroopfabriek, één der eersten in zijn soort, te Pannerden (tot omstreeks 1876).
Voorts werkten nog eens zo'n 70 personen op 3 scheepswerven, waarvan 60 in de werf te Tolkamer. Eén der werven sluit alweer na enkele jaren.

De oriëntatie op Duitsland is groter dan op Nederland. De aanleg van een brug (1876) als schakel in de verbinding tussen Lobith en Elten illustreert dit.

Periode 1900-1940
De welvaart in de gemeente Rijnwaarden was, voor wat betreft het tijdvak 1850-1940, het grootst tussen 1890 en 1920. Dit hing sterk samen met de conjunctuur in de baksteenfabricage. Het aantal steenfabrieken bedroeg in 1925 weliswaar nog 'slechts' 9, in werknemersaantallen gerekend kon de gemeente Rijnwaarden zich scharen bij de voor de baksteenfabricage belangrijkste gemeenten in Nederland (979 werknemers, waarvan 131 jeugdigen). In 1911 werd te Pannerden een 3e scheepswerf opgericht, die spoedig aan zo'n 50 personen werk bood. Al met al bedroeg de werkgelegenheid in de baksteenindustrie en de scheepswerven in 1930 (en ook in 1950) zo'n 1.100 arbeidsplaatsen. Dit komt neer op circa 75% van de industriële werkgelegenheid. Tussen 1930 en 1940 maakte de industrie een crisis door. Enkele werven en steenfabrieken werden (tijdelijk) gesloten. Het vertrekoverschot tussen 1921 en 1940 was zeer groot. De gestage bevolkingsgroei die zich heeft voorgedaan in de tijdvakken 1850-1900 en 1900-1920 werd omstreeks 1925 afgeremd (zie afbeelding 7).

Afbeelding 7
Bevolkingsontwikkeling gemeente Rijnwaarden 1850-1940
(indexcijfers: 1850, 3.212 inwoners = 100)

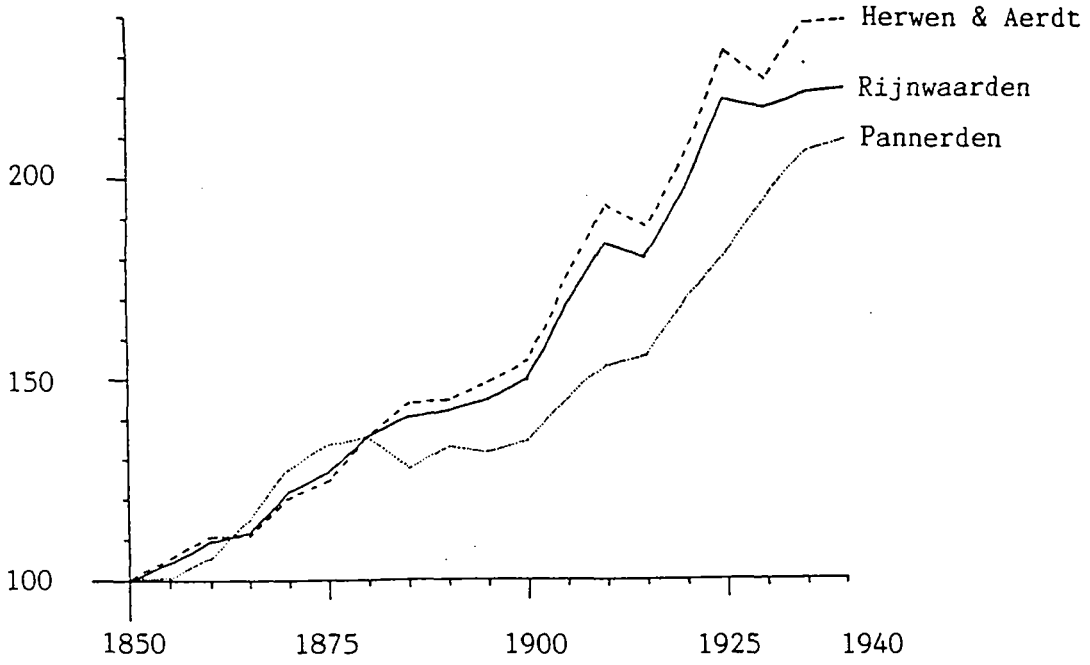

Vele bedrijven, waaronder de in 1906 te Aerdt opgerichte zuivelfabriek, konden zich op ambachtelijk niveau handhaven.
In 1917 richtte de eigenaren van enkele steenfabrieken een baggermaatschappij op in Pannerden.

Te Herwen werd kort na de Eerste Wereldoorlog een ziekenhuis gebouwd.

Afbeelding 8
Schematische weergave van de structuur waarbinnen uitbreidingen gemeente Rijnwaarden 1850-1940 hebben plaatsgevonden

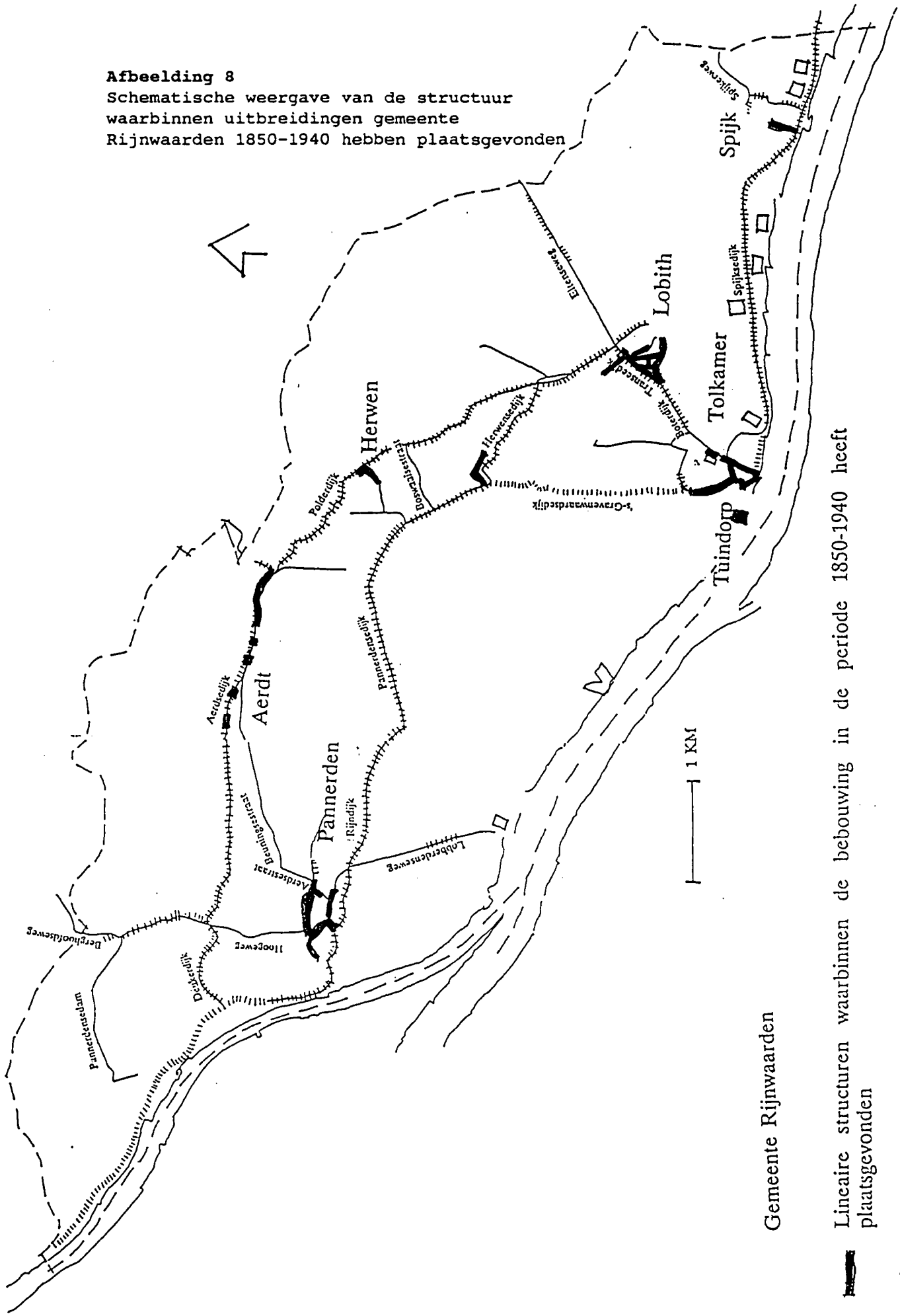

4.3. Stedebouwkundige structuur

Lobith
In 1850 is Lobith gelokaliseerd op een boogvormige rug, met lineaire bebouwing langs de Dorpsdijk, Smidstraat en Komstraat. In 1900 werden ook gedeelten van de Transeedijk, Middenstraat en de Tolhuisstraat bebouwd, evenals het ten oosten van de R.K. kerk gelegen gebied. Tussen 1900 en 1940 vond een zekere verdichting plaats van de bewoningsconcentratie rond de N.H. kerk aan de Nieuwstad/Tuinstraat/Kolkstraat.

Spijk
Spijk bestond in 1850 uit enkele verspreid liggende woningen. Pas na de Eerste Wereldoorlog begon de Kerkstraat zich als de hoofdas van de kern te ontwikkelen. Verspreid langs de steenfabriek en de Spijkerweg lagen enkele panden. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde Spijk zich tot een fabrieksdorp ten behoeve van de baksteenfabricage.

Herwen
De RK-kerk aan de Keurbeek vormde in 1850 het religieuze centrum van Herwen, waarvan de bebouwing verspreid lag langs de Polderdijk, de Aerdtse Dijk en de Herwense Dijk. Rond 1900 ontwikkelde zich een zekere lineaire bewoningsconcentratie tussen de RK-kerk en het Huis te Aerdt aan de Aerdtse Dijk.

Aerdt
Aerdt strekte zich in 1850 uit langs de Aerdtse Dijk en de parallel daaraan gelegen Schoolstraat. In 1900 kwam verspreide bebouwing voor nabij de N.H. kerk aan de Schoolstraat en de Groenestraat/Loostraat.

Tolkamer
In 1850 was sprake van een zekere bewoningsconcentratie rond het snijpunt van de Hoofdstraat en de 's-Gravenwaardse Dijk/Bijlandseweg/Tolstraat. In 1919-1920 was sprake van nieuwe bewoningsconcentraties rond de scheepswerf aan de Bijlandseweg en verrees op een terrein dat later het Julianaplein genoemd werd, het zogenaamde Rode Dorp. Beide ten behoeve van arbeiders van de scheepswerf (Tuindorp Bodewes).

Pannerden
Pannerden bestond in 1850 uit verschillende verspreid liggende clusters van woningen, waaronder aan de Rijndijk, Rijnstraat, Hooge Weg en Deukerdijk. De voornaamste bewoningsconcentratie van Pannerden was te vinden nabij de RK-kerk aan de Kerkstraat/Kosterstraat/Dorpsplein. Laatstgenoemde bewoningsconcentratie was in 1900 de meest dichtbebouwde. Na 1900 was sprake van verdichting van min of meer lineaire bewoningsconcentraties langs de Deukerdijk, Groene Straat, Hooge Weg, Rijnstraat, Dorpsplein, Schoolstraat en de Aerdtse Straat.

Verspreide bebouwing
In het buitengebied komen nog verspreid liggend boerderijen voor. Met name in de voormalige uiterwaarden van de Oude Rijn liggen op verhogingen grote boerenhoeves, met daar omheen bijgebouwen.

Kleinere boerderijen en arbeiderswoningen liggen langs de Aerdtsedijk en Polderdijk. Clustering van kleine boerderijen is te vinden langs de Ringdam en Herwensedijk en in het gebied tussen Herwen en Lobith. De steenfabrieken zijn voornamelijk gelegen langs de Spijksedijk tussen Tolkamer en Spijk, en op de Bieland en op de Kiefwaard.

4.4. Ontwikkelingen na 1940

Na 1940 is sprake van voortgaande kernvorming, met name in Lobith, Pannerden en Tolkamer. Het ontbreken van regionale verkeerswegen illustreert de betrekkelijk geïsoleerde situering van de gemeente Rijnwaarden. De Bijlandse Waard is nagenoeg geheel uitgebaggerd tot watersportgebied.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen

Karakteristiek voor de gemeente Rijnwaarden zijn de vele dijkwoningen. Deze liggen verspreid over de hele gemeente, op of tegen de dijkhelling aangebouwd. Het grootste gedeelte van deze dijkhuizen bestaat uit dijkboerderijtjes, een klein aantal betreft voormalige landarbeiderswoningen, de resterende zijn woonhuizen, veelal met een (voormalige) maatschappelijke functie (winkels, café's e.d.), of anderszins een bedrijfsgedeelte aan de achterzijde. Concentraties van gave dijkbebouwing worden aangetroffen aan de Aerdtsedijk en aan de Herwensedijk. Noemenswaardig zijn ook 2 identieke houten directeurswoningen van het begin van deze eeuw in Tolkamer, die oorspronkelijk beiden op het terrein van de scheepswerf De Hoop lagen. Een van beide is verplaatst en staat nu aan de Heekershofweg.

Werken

Karakteristiek in de categorie werken zijn, zoals al gezegd, de dijkboerderijtjes. Het betreft bijna uitsluitend hallehuisboerderijen met wolfdaken, die of met de voorgevel of met een langsgevel ten opzichte van de dijk gesitueerd zijn.
Ook karakteristiek zijn de steenfabrieken, respectievelijk de schoorstenen ervan, aan de Spijksedijk. Twee ringovens zijn nog in originele staat en dateren van rond de eeuwwisseling, van de overigen staan de oorspronkelijke schoorstenen nog overeind. De huidige kern Spijk - de oude dorpskern ligt ca. 500 meter naar het westen aan de voet van de Spijksedijk - bestaat uit een R.K. kerk en pastorie uit het begin van deze eeuw en steenarbeiderswoningen waarvan het merendeel van na de Tweede Wereldoorlog dateert.

Infrastructuur

In Aerdt zijn, gelegen op, resp. aan de voet van de Aerdtsedijk nog een dijkmagazijn en een poldergemaal te vinden. In Tolkamer bevinden zich een uit 1915 daterend douanekantoor, alsmede dienstwoningen ten behoeve van het douanepersoneel.

Maatschappelijke voorzieningen
Noemenswaardig in de categorie maatschappelijke voorzieningen is de R.K. kerk te St. Martinus te Herwen. Deze dateert van ca. 1900 en is opgetrokken in neogotische bouwstijl. Vermelding verdient eveneens het dorpscentrum van Pannerden. Hier staat nog de neogotische R.K. kerk, daterend van het eind van de 19e eeuw, gelegen op het kerkhof en omgeven door oude bomen. Een 40-tal grafplaten op deze begraafplaats zijn verzonken in de bodem. Tegenover de R.K. kerk staan achtereenvolgens het voormalige klooster, het schuttersgebouw, een onderwijzerswoning en de lagere school.

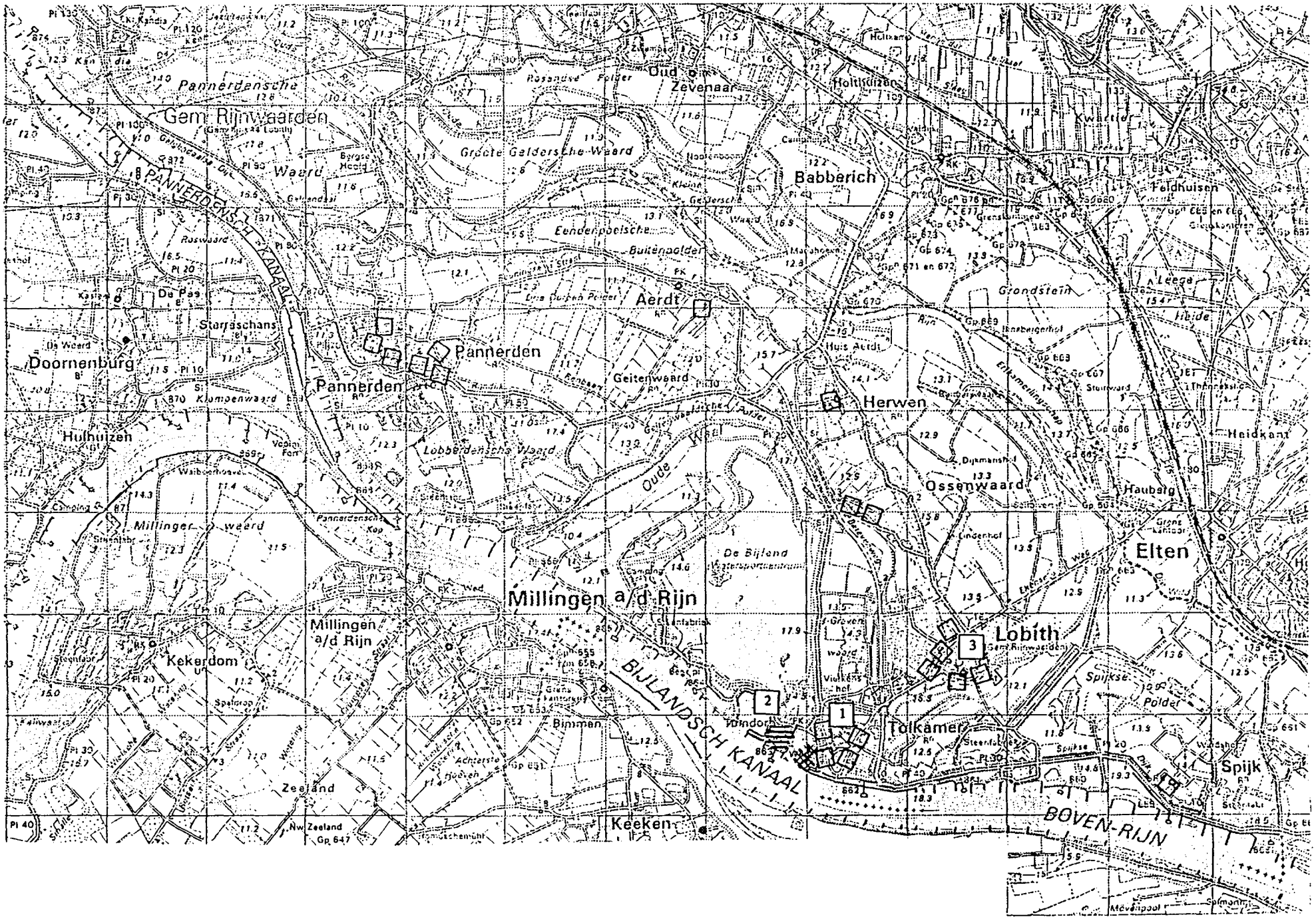
Gem Rijnwaarden
Pannerdensche
Oud Zevenaar
Holtslizen
Kwakelo
Groote Gelderschen Waard
Babberich
Feldhuisen
PANNERDENSCH KANAAL
Eendenpoelsche
Buitenpolder
Aerdt
Leege
Grondstein
Heide
Starraschans
Doornenburg
Pannerden
Geitenweard
Herwen
Hulhuizen
Lobberdensche Waard
Oude
Ossenwaard
Haubalg
Heidkant
Millinger weard
De Bijland
Elten
Millingen a/d Rijn
Lobith
Kekerdom
BIJLANDSCH KANAAL
Spijkse
Polder
Tolkamer
Binnen
Spijk
Zeeland
Keeken
BOVEN-RIJN
1
2
3

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Rijnwaarden 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
Tuinwijkachtige ontwikkelingen		
	- functie: wonen - planmatige ontwikkelingen - stratennet soms met bijzondere patroon- of vormenkenmerken - groene straten, voortuinen - vnl. halfopen blokken of strokenbouw - bebouwing complexmatig	**2. Tuindorp-Tolkamer**

Gebieden zonder woonfunctie

Industriegebieden	- functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer (b.v. spoorwegemplacement, vliegveld) - inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functies (b.v. haventerreinen, kolenmijn/waterleidingbedrijf)	

Andere aanduidingen

- Lineaire ontwikkelingen		
	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	**1. Structuur Tolkamer** **3. Dorpsdijk Lobith**

4.7. Bijzondere gebieden 1850-1940

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 24) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisatie zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

In de gemeente Rijnwaarden komen enkele bijzondere gebieden voor:

1. Structuur Tolkamer

De bebouwing langs de Boterdijk, Hoofdstraat, Rijnstraat, Tolstraat en 's-Gravenwaardsedijk en Binnenweg is kenmerkend voor een rivierdorp. De basisstructuur is van voor 1850, maar de ontwikkeling in de periode 1850-1940 heeft zich langs de dijkenstructuur voortgezet.
Aan de westzijde, aan de Tolstraat, zijn strooksgewijs arbeiderswoningen gebouwd. Aan de Rijnstraat grotere herenhuizen aan een plein. Aan de oostzijde van de Hoofdstraat bevindt zich een menging van herenhuizen, winkels en een complex van 6 douanewoningen.
Noordelijk aan de Boterdijk bevindt zich een wijkje rond het Julianaplein. Dit dateert uit 1920 en bestaat uit arbeiderswoningen voor arbeiders van de scheepswerf.
Vier typen kunnen we onderscheiden in de 2-onder-1-kap woningen, waarvan er 3 gepleisterd zijn en 1 gemetseld. Gemeenschappelijk kenmerk zijn de gepleisterde banden en de gezwenkte randen boven vensters en deuropeningen.
Voor het Julianaplein, tegen de helling van de Boterdijk aangebouwd, liggen 2 grote bouwblokken uit 1918, resp. 1919 met woningen voor het hoger personeel van de werf. De overige bebouwing aan de Boterdijk, Hoofdstraat en Rijnstraat bestaat uit personeelswoningen voor douanepersoneel, horecavoorzieningen, postkantoor, villa's voor steenfabrikanten (XIXd) en grote expediteurswoningen (XIXd), vaak voorzien van een aparte kantooringang. Aan de Europakade staat een naoorlogs expediteurskantoor, gebouwd in een traditionalistische bouwtrant en een douanekantoor (1915) gebouwd in een stijl die typerend is voor de gebouwen van de Rijksgebouwendienst aan het begin van de 20e eeuw. Aan de Tolstraat liggen de kleinere arbeiderswoning, waaronder 2 nagenoeg identieke rijen die dateren van 1912, resp. 1932.
In het verlengde van de Tolstraat, de 's-Gravenwaardsedijk, liggen steenarbeiderswoningen. Aan de Binnenweg worden we voornamelijk woonhuizen aangetroffen uit de periode 1900-1940.
Het totale beeld van Tolkamer geeft de functie van Tolkamer weer als plaats aan de rivier met scheepswerf, douanekantoor en steenfabrieken. Alle functies of afgeleiden daarvan uit de periode 1850-1940 zijn nog aanwezig.

2. Tuindorp - Tolkamer

In 1920 werd in opdracht van scheepswerf Bodewes voor haar arbeiders een tuinwijk "Tuindorp" geheten, gebouwd.
De vrij geïsoleerde wijk bestaande uit ongeveer 100 woningen is op basis van 1 stedebouwkundig concept opgezet en bestaat uit soortgelijke resp. identieke ruitjes arbeiderswoningen. Wat betreft samenstelling van de blokken kunnen we 7 typen onderscheiden. De toegang tot de binnenterreinen wordt ontsloten door rondboogvormige opening in de verbindingsmuren tussen de diverse blokken.

3. Dorpsdijk te Lobith

De dorpsdijk heeft in de periode 1850-1940 een verdere verdichting van de dijkbebouwing gekregen.
De bebouwing van de Dorpsdijk te Lobith bestaat uit dijkhuizen, tegen de dijkhelling aangebouwd en waarvan de voorgevel dicht op de straat/dijk gelegen is. Het begane grondniveau van deze dijkhuizen ligt iets boven straatniveau; een kleine deurstoep van meestal 2 treden overbrugt dit niveauverschil.
Iets bezijden de Dorpsdijk schuin achter het voormalige klooster en de R.K. Meisjesschool gelegen, bevindt zich een concentratie van gebouwen met een maatschappelijke functie: de neogotische R.K. kerk, daterend uit 1886, van de hand van A. Tepe, gelegen op de begraafplaats; de pastorie, in 1890 door A. Tepe ontworpen in een neogotische bouwstijl en met een markant silhouet vanwege de getrapte topgevels. Naast de R.K. kerk staat het oude dorpshuis.
De dijk met schipperspoort waren belangrijk voor Lobith waar tot ca. de 17e eeuw de Rijn langs stroomde.
Inmiddels heeft de Rijn een andere loop gekregen en vormt de dijk met bebouwing en verlande rivier een specifiek karakteristiek geheel.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

Gebied 1 : Structuur Tolkamer

Gebied 2 : Tuindorp Tolkamer

Gebied 3 : Dorpsdijk Lobith

		1	2	3
I.	Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:			
	1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;		+	
	2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;	+	+	
	3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;			
	4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)	+		+
II.	Bijzondere historische betekenis, zoals:			
	1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+		+
	2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;		+	
	3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)			
III.	Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:			
	1. betekenis als onderdeel van een groter geheel			+
	2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;	+		+
	3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel			+
IV	Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+		±
V	Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+	±	+

Afbeelding 9
Kaart Rijnstroom 1756, W. Leenen

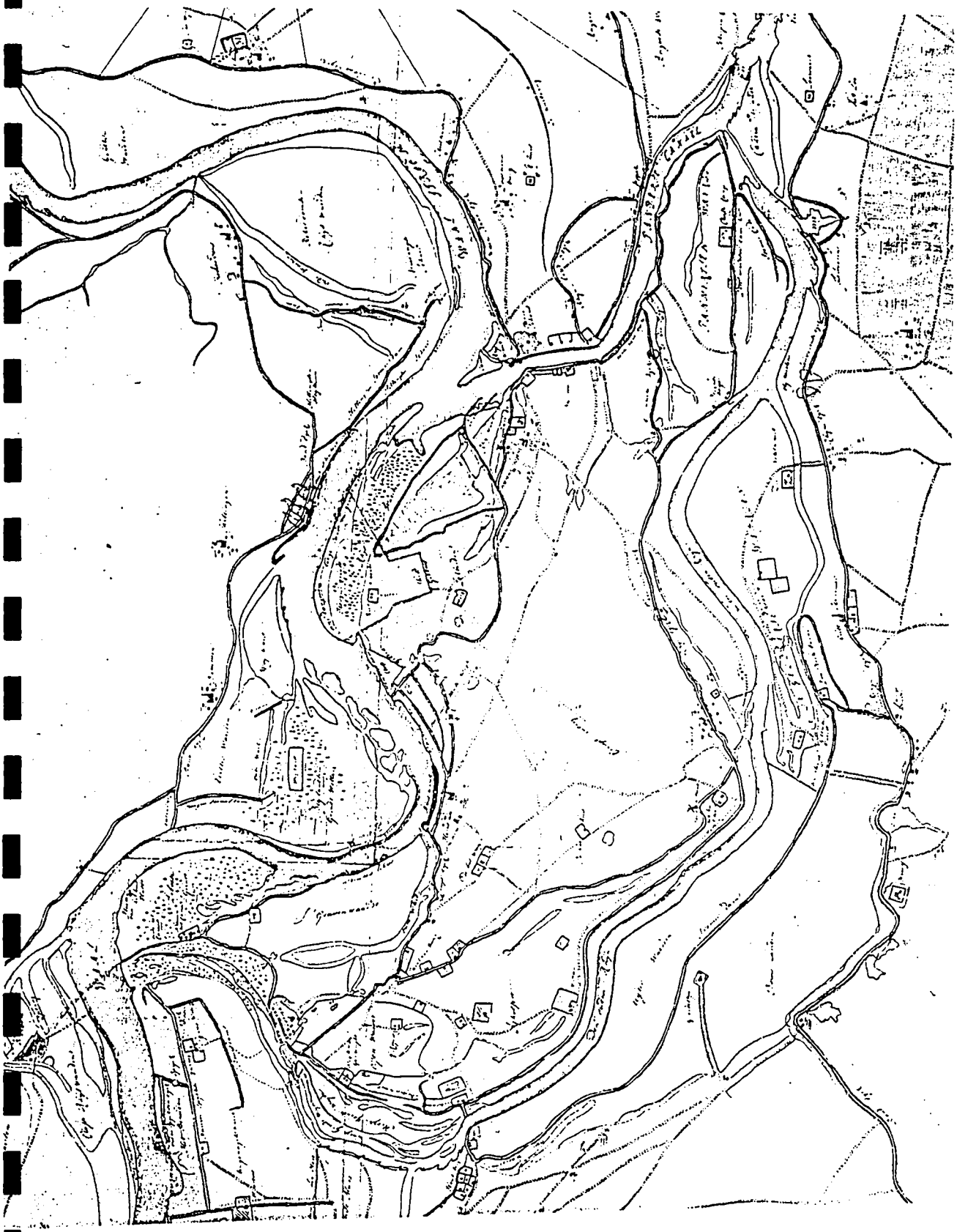

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijks Archief in Gelderland
* Gemeente Rijnwaarden
* Katholieke Universiteit Nijmegen, faculteitsbibliotheek Beleidswetenschappen
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Bibliotheken Provincie Gelderland

Afbeelding

*	Afbeelding 1	Gemeente Rijnwaarden omstreeks 1867
*	Afbeelding 2	Hoofdlijnen in het meanderingsproces van de Rijn die zich vanaf de Late Middeleeuwen in de omgeving van Lobith hebben voorgedaan
*	Afbeelding 3	Geomorfologische kaart gemeente Rijnwaarden
*	Afbeelding 4	Natuurlijke en kunstmatige hoogten in de gemeente Rijnwaarden
*	Afbeelding 5	Gemeente Rijnwaarden, belangrijkste wegen omstreeks 1940
*	Afbeelding 6	Gemeente Rijnwaarden, rivieren, strangen en plassen
*	Afbeelding 7	Bevolkingsontwikkeling gemeente Rijnwaarden 1850-1940
*	Afbeelding 8	Schematische weergave van structuur waarbinnen uitbreidingen binnen de gemeente Rijnwaarden 1850-1940 hebben plaatsgevonden
*	Afbeelding 9	Kaart Rijnstroom 1756, W. Leenen
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente Rijnwaarden 1850-1940

Geraadpleegd kaartmateriaal

* Topografische kaart 1/25.000, 1/50.000, diverse jaargangen
* Rivierkaart 1/10.000, circa 1915
* Topografische en Militaire Kaart 1/25.000, 1850-1864
* Kaartenboek van Gelderland 1843
* J. Kuyper, Gemeenteatlas van Gelderland, 1868, Leeuwarden 1970

Literatuur

* Dalen, A.G. van, *Uit de historie van Pannerden*, Zevenaar, 1970

* Dalen, A.G. van, *Rondom het Tolhuys aan Rijn en Waal; uit de geschiedenis van Lobith, Tolkamer, Spijk, Herwen en Aerdt*, Zutphen, 1970

* Dalen, A.G. van, *Bahr en Lathum*, Zevenaar, 1975

* Economisch en Technologisch Instituut van Gelderland, *Sociaal economische verhoudingen in de gemeenten Herwen en Aerdt en Pannerden*, Arnhem, 1948

* Economisch en Technologisch Instituut van Gelderland, *Gemeente Herwen en Aerdt; welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden*, Arnhem, 1964

* Gemeente Herwen en Aerdt, *Rijndorp Lobith-Tolkamer: wat nu?* Lobith, 1976

* Giesen, J.T.M., *Pannerden; een greep uit historische gegevens van de gemeente Pannerden, in het bijzonder over de jaren 1879 en 1929*, Pannerden, 1984

* Janssen, G.B., *Industrialisatie en arbeidskrachten in de gemeente Herwen en Aerdt in de 19e eeuw (1818-1900); de overgang van een agrarische gemeente naar een overwegend geïndustrialiseerde platte-landsgemeente*, z.jr.

* Janssen, G.B., *Baksteenfabricage in Nederland; van nijverheid tot industrie 1850-1920*, Zutphen, 1987

* Janssen, G.B., *Bouwen = wonen: de goede woning, 1913-1983*, Zutphen, 1984

* Kerkhoffs, B., *Zevenaar 500; terug in de geschiedenis*, Nijmegen, 1987

* Nederlandsche Heidemaatschappij, *Bijdrage tot de kennis van de landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers*, Arnhem, 1946

* Petersen, J.W. van, *Des landmeters trots; oude kaarten van het gebied achter Rijn en IJssel*, Zutphen, 1974

* Veen, J.S. van, *Oud-Lobith, in: Bijdragen en mededeelingen Vereeniging Gelre 1920*

* Ven, G.P. van de, *Aan de wieg van Rijkswaterstaat; wordingsge-schiedenis van het Pannerdens Kanaal*, Zutphen, 1976

* Ven, G.P. van de, *Grensproblemen aan de bovenrivieren in de 18e eeuw, in: Historisch Geografisch Tijdschrift 1985*

* Vereniging Gelre, *Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808, Deel 3 Het Kwartier van Nijmegen,* Arnhem, 1986

Oosterbeek, 1991

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326